

ԷԹՆՈԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՑՆԵՐԸ
ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ (1886–1916 թթ.)

Արտաշես Գ. Բոյաջյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

*Պատմությունը թվերով չէ, բայց թվերն առանց
պատմության կես պատմություն են
Վարազդատ Հարությունյան*

Ամփոփում

Նախաբան. Հարավային Կովկասի քաղաքային բնակչության էթնիկական կազմում զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան XIX դ. վերջին XX դ. սկզբին՝ պայմանավորված տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և ժողովրդագրական գործոններով: Այդ տարիներին խոշոր քաղաքները, հատկապես՝ Բաքուն, Թիֆլիսը, Ալեքսանդրապոլը, Ելիզավետպոլը և Շուշին, տարանջատված էին առանձին էթնիկական թաղամասերով՝ հայկական, վրացական, մահմեդական, ռուսական և այլն: Քաղաքային բնակչության թվաքանակով առաջին տեղը զբաղեցրել են հայերը: Սույն հետազոտության *նպատակն* է վերլուծել Հարավային Կովկասի քաղաքների էթնոժողովրդագրական գործընթացները: Ուսումնասիրության հիմնական ուղղություններն են քաղաքային բնակչության էթնոժողովրդագրական փոփոխությունները և քաղաքայնացման գործընթացները: Մեթոդաբանությունը և մեթոդները. Ուսումնասիրությունը հիմնված է արխիվային փաստաթղթերի, պաշտոնական վիճակագրության տվյալների՝ «Կովկասյան օրացույց», նահանգային տեղեկագրերի վրա, օգտագործվել են նաև նախախորհրդային, խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին հրատարակված գիտական գրականություն, ներկայացվող ժամանակահատվածում հրատարակված թերթերի և պարբերականների նյութեր: Հետազոտության գիտական *նորույթն* է Հարավային Կովկասի քաղաքային էթնոժողովրդագրության պատմության չլուսաբանված հիմնահարցերի հրապարակայնացումը:

Բանալի բառեր՝ ազգային կազմ, կրոնական կազմ, քաղաքային բնակչություն, արդյունաբերականացում, նահանգ, միգրացիա, ուրբանիզացիա, մարդահամար, ցեղասպանություն:

Ինչպես հղել՝ Բոյաջյան Ա. Հարավային Կովկասի քաղաքային բնակչության էթնոժողովրդագրական գործընթացները (1886–1916 թթ.), // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի: 2025: Հ. 2 /28/: 98-111 էջեր:

DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-98

ETHNO-DEMOGRAPHIC PROCESSES OF THE URBAN POPULATION OF THE SOUTH CAUCASUS (1886–1916)

Artashes G. Boyajyan

Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: Significant changes occurred in the ethnic composition of the urban population of the South Caucasus in the late 19th and early 20th centuries, due to economic, political, social and demographic factors. In those years, large cities, especially Baku, Tbilisi, Alexandropol, Elizavetpol and Shushi, were divided into separate ethnic districts: Armenian, Georgian, Muslim, Russian, etc. Armenians occupied the first place in terms of the urban population.

The aim of this study is to analyze the ethnodemographic processes of the cities of the South Caucasus. The main directions of the study are the ethnodemographic changes of the urban population and the processes of urbanization. **Methods and methods:** The study is based on archival documents, official statistical data - "Caucasian Calendar", provincial bulletins, scientific literature published in the pre-Soviet, Soviet and post-Soviet years, materials from newspapers and periodicals published in the presented period were also used. The scientific novelty of the research is the publicization of unexplained issues of the history of urban ethnodemography of the South Caucasus.

Key words: *national composition, religious composition, urban population, industrialization, province, migration, urbanization, census, genocide.*

Citation: Boyajyan A. *Ethnodemographic Processes of the Urban Population of the South Caucasus (1886–1916)*, // Scientific Works" of SCAS NAS RA, Gyumri, 2025. Vol. 2/28/, 98-111 pp., DOI: 10.52971/18294316-2025.28.2-98

ՆԱԽԱԲԱՆ. Քաղաքայնացումը (ուբանիզացիան) XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Հարավային Կովկասում զգալի փոփոխություններ մտցրեց քաղաքների էթնիկ կազմի մեջ: Այս գործընթացը պայմանավորված էր արդյունաբերության զարգացմամբ, նավթային բումով, երկաթուղիների կառուցմամբ և Ռուսական կայսրության վարչատնտեսական քաղաքականությամբ: Քաղաքայնացման գործընթացի առանձնահատկություններից է եղել տարբեր ազգությունների միջմշակութային ինտեգրումը, մյուս կողմից էլ՝ ազգային հակամարտությունների սրացումը: Այդ տարիներին ռուսական կայսրության քաղաքականությունը, տնտեսական փոփոխությունները և ազգայնական շարժումների աճը հանգեցրին էթնիկական լարվածության ուժեղացմանը, որն իր արտահայտությունն է գտել հետևյալ առումներով. ազգությունների տեղաշարժերի ակտիվաց-

մամբ և փախստականների հոսքերի ծավալների աճով: Օրինակ՝ 1905–1906 թթ. հայերի և Կովկասի թաթարների (ներկայիս ադրբեջանցիներ) Բաքվի, Ելիզավետպոլի և Երևանի նահանգների քաղաքներում էթնիկական բախումների հետևանքով գրանցվեցին տարբեր ազգությունների զանգվածային տեղահանություններ: Տարածաշրջանի խոշոր քաղաքներում՝ Բաքվում, Ելիզավետպոլում, Երևանում և Շուշիում աճել է փախստականների թիվը, ինչը փոխել է էթնիկական հավասարակշռությունը: Բաքվում հայ ազգաբնակչության մասնաբաժինը նվազել է, իսկ Կովկասի թաթարներինը՝ աճել: Երևանում շեշտակի ավելացել է հայերի տեսակարար համաթիվը: Այդ բախումների հիմնական շարժառիթ հանդիսացել է տնտեսական մրցակցությունը և ազգային քաղաքական ուժերի միջև լարվածության խորացումը: Այսպես կոչված «ռուսականացման» քաղաքականությունը նպաստել է խոշոր քաղաքներում ռուսների թվի աճին: Նշենք, որ լեզվական, կրոնական և էթնիկական տարբերությունները, խոչընդոտում էին համընդհանուր քաղաքային ինքնության ձևավորմանը:

Մոցիալ-տնտեսական գործոնով և Ռուսական կայսրության ազգային քաղաքականությամբ պայմանավորված՝ հայերն ու վրացիները դիմել են արտագաղթի՝ ուղղվելով կայսրության եվրոպական գոտի և արտասահմանյան երկրներ, մասնավորապես՝ Միացյալ Նահանգներ: Միաժամանակ, եվրոպական պետություններից և կայսրության եվրոպական տարածքներից տարածաշրջան են ներգաղթել տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչներ՝ ռուսներ, գերմանացիներ, լեհեր, հրեաներ և այլք, որոնց հիմնական կենտրոնները եղել են Բաքուն, Թիֆլիսը և Կարսի մարզը:

Տարածաշրջանում արդյունաբերության զարգացման գործընթացները պայմանավորել են գյուղական բնակչության արտագաղթը դեպի խոշոր քաղաքներ, ինչն իր հերթին հանգեցրել է տեղի բնակչության դժգոհությանը: Արտագաղթող գյուղական բնակչության մեջ զգալի մասնաբաժին ունեցել են հայերը:

Բնական վերարտադրության գործոնը ևս էական ազդեցություն է գործել տարածաշրջանի քաղաքների էթնիկ կազմի փոփոխության վրա. այն անմիջականորեն անդրադարձել է տարբեր էթնիկ խմբերի թվաքանակի և տեսակարար կշռի վրա:

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ. Հարավային Կովկասը բարդ և բազմաշերտ միջավայր ունեցող տարածաշրջան է: Նրա բնակչիմայական պայմանների, բնակչության էթնիկ բազմազանության, տնտեսության և մշակույթի առանձնահատկությունները կրում են ինքնատիպության նշաններ և պահանջում են հատուկ ուսումնասիրություն: Դարերի ընթացքում այստեղ կողք կողքի ապրել են բազմաթիվ ժողովուրդներ, մշակույթներ և քաղաքակրթություններ՝ յուրաքանչյուրն իր յուրահատուկ էթնոժողովրդագրական բնութագրերով [12, c. 331]:

Տարածաշրջանի ազգային կազմի խայտաբղետությունը զգալիորեն բարդացնում է էթնոժողովրդագրական մի շարք հիմնահարցերի սպառիչ վերլուծությունը, հատկապես ուսումնասիրվող ժամանակահատվածի համար: Դժբախտաբար, այդ շրջանի համար ձեռքի տակ չունենք տարածաշրջանի էթնոժողովրդագրական իրավիճակը ամբողջությամբ ներկայացնող փաստաթղթեր և վիճակագրական տվյալներ: Կովկասյան օրացույցի տարեգրքերում և այլ հրապարակումներում հիմնականում ուշադրություն է դարձվել էթնո-

կրոնական կազմին, ինչը որոշ դեպքերում խոչընդոտում է բնակչության էթնիկ պատկերի ճշգրիտ բացահայտմանը, հատկապես ներկայիս աղբյուրների էթնոսի վերաբերյալ: Այդ ժամանակահատվածի պաշտոնական վիճակագրության մեջ նրանք ներկայացված էին որպես շիա մահմեդականներ, Դադստանի մարզի բնակիչները՝ որպես լեռնային կովկասցիներ, իսկ քարթվելական ժողովուրդները՝ հաճախ մեկ ընդհանուր խմբի ներքո:

Այդ պայմաններում բնակչության էթնիկ կառուցվածքի վերաբերյալ համեմատաբար հուսալի տեղեկություն են ապահովում մարդահամարները: Սակայն Հարավային Կովկասի հանրապետություններում դրանց կանոնավոր անցկացումը սկսվել է միայն XX դարի 20-ական թվականներից: Մինչ այդ՝ XIX դարի երկրորդ կեսին, երբ տարածաշրջանը դեռ գտնվում էր Ռուսական կայսրության կազմում, էթնիկական պատկերը որոշ չափով արտացոլվել է 1886 թ. ընտանեկան ցուցակներում և 1897թ. Համառուսական առաջին մարդահամարում: Այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով, որ այդ տվյալներում արձանագրվել է հիմնականում անձի ազգությունը կամ մայրենի լեզուն, դրանց օգտագործումը էթնոժողովրդագրական կազմի համակողմանի ուսումնասիրության համար լուրջ դժվարություններ է առաջացնում:

Քննարկվող հարցերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ցարական կառավարության էթնոժողովրդագրական քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում բնույթով պրագմատիկ էր և միտված էր կայսրության անվտանգության ամրապնդմանը, ինչպես նաև հետագա տարածքային ընդլայնման հիմքերի ստեղծմանը: Այս նպատակով իրականացվել է տնտեսության զարգացմանն ուղղված քայլեր, խթանվել է հաղորդակցության նոր ուղիների, մասնավորապես՝ երկաթուղային մայրուղիների կառուցումը: Բնականաբար, նման քաղաքականությունը զգալի ազդեցություն է ունեցել կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման և քաղաքային բնակչության աճի վրա: Ռուսական կայսրությունը, իր դիրքերը Հարավային Կովկասում ամրապնդելու նպատակով, հետևողականորեն և նպատակասլաց իրականացրել է քրիստոնյա ազգությունների՝ գերմանացիների, ռուսների, հայերի, հույների և այլոց վերաբնակեցման քաղաքականություն:

Հարավային Կովկասի քաղաքային բնակավայրերի մեծ մասը ունի տասնյակ դարերի պատմություն: Երևանի ի հայտ գալը կապվում է Էրեբունի ամրոցի և քաղաքի կառուցման հետ՝ մ.թ.ա. 782 թվականին: Քութայիսը հիշատակվում է մ.թ.ա. 3-րդ դարի հին հունական աղբյուրներում, հետագոտողները Թբիլիսիի հիմնադրումը թվագրում են 5-րդ դարով, Բաքուն հայտնի է 8-րդ դարից, իսկ հին Գյանջան (այժմ՝ Կիրովաբադը), ըստ արաբ աշխարհագրագետների տեղեկությունների, գոյություն ունի 9-րդ դարից: Շամախն անվանվում է 10-րդ դարի աղբյուրներում և այլն: Միաժամանակ, Հարավային Կովկասի որոշ քաղաքներ ձևավորվել են միայն 19-րդ դարում: Դրանցից են՝ Ալեքսանդրապոլը (ժամանակակից Գյումրի), որի տեղում 19-րդ դարի առաջին քառորդին գտնվում էր Գումրի փոքրիկ գյուղը, Մեծ Ղարաքիլիսան (ներկայիս Վանաձոր), Նոր-Բայազետը (ներկայիս Գավառ), ուր 1828–1829 թվականներին հայերը գաղթել են Արևմտյան Հայաստանի Բայազետ քաղաքից: Հարավային Կովկասում և հարակից տարածքներում կան բազմաթիվ խոշոր տնտեսական և մշակութային քաղաքային կենտրոններ, որոնք կարևորություն են ունեցել ոչ միայն տարածաշրջանի, այլև Հյուսիսային Կովկասի, Ռու-

սաստանի կենտրոնական շրջանների և Մերձավոր Արևելքի համար: Սակայն XVIII–XIX դարերում այս քաղաքները զգալի անկում են ապրել և աստիճանաբար վերածվել փոքր բնակչությամբ բնակավայրերի, որոնց ճանաչելիությունը հիմնականում պահպանվել է միայն իրենց պատմական անցյալի շնորհիվ:

Այսպես, Բարդան, որը X դարում համարվում էր Հարավային Կովկասի ամենամեծ քաղաքներից մեկը, 1880-ական թվականներին վերածվեց փոքր բնակավայրի՝ ընդամենը 300 բնակչով [6, c.94]: Միջնադարում Գանձակը և Շամախը համարվել են տարածաշրջանի և Մերձավոր Արևելքի ամենաառաջատար տնտեսական և մշակութային կենտրոններ, սակայն արդեն XVIII դարի սկզբին նրանք գտնվում էին անկման փուլում: Շամախը 1720-ական թվականներին եղել է խոշոր արհեստավորական քաղաք՝ գործող մետաքսի գործարաններով և մանուֆակտուրաներով: Այստեղ բնակություն են հաստատել բազմաթիվ պարսիկ, հայ, թուրք, հնդիկ և այլ վաճառականներ [6, c.94]:

Հարավային Կովկասում XIX դարում արդյունաբերությունը, բացառությամբ Բաքվի և Ճիաթուրայի, տնտեսության զարգացման թույլ ոլորտներից էր, մինչդեռ մյուս խոշոր քաղաքներում ավելի մեծ ուշադրություն էր դարձվում առևտրին և արհեստագործությանը: Կային քաղաքներ, որտեղ աշխատունակ բնակչության զգալի մասը զբաղված էր գյուղատնտեսական աշխատանքներով, և դրանց արտաքին տեսքը գրեթե չէր տարբերվում խոշոր գյուղական բնակավայրերից: Նույնիսկ Ելիզավետպոլ նահանգային քաղաքը հարուստ էր մրգերի և խաղողի այգիներով, Նուխան՝ թթենու տնկարկներով, և Երևանն էլ մեծ տարածքներ էին զբաղեցնում հողագործության համար [13, c. 2]: Ի վերջո, տարածաշրջանի արդյունահանող և հարակից ճյուղերը արագորեն զարգանում էին Թիֆլիսի, Քութայիսի և Բաքվի նահանգներում:

Բաքվի նավթը, Ճիաթուրիայի մանգանը, Ալավերդու և Զանգեզուրի պղինձը տարածաշրջանին բերում են համաշխարհային ճանաչում: Մանգանի համաշխարհային հանույթի 30%-ը բաժին է ընկել Ճիաթուրայի հանքավայրին [8, c.235], իսկ Ռուսաստանի պղինձի 1/3-ը տալիս էին Ալավերդին և Զանգեզուրը [1, էջ 108]:

Արդյունաբերության զարգացումը խթանել է գյուղական, հատկապես հայաբնակ, բնակավայրերի բնակչության արտագնացությունը: Բաքվում հայ եկվորների բնակչությունը կազմում էր քաղաքի հայ բնակչության կեսից ավելին՝ 42,6 հազար մարդ, որոնցից 13,0 հազարը եկել էր Լեռնային Ղարաբաղից, 9,4 հազարը՝ Շամախից, 6,8 հազարը՝ Երևանի նահանգից, իսկ մնացածը՝ այլ վայրերից [11, c.17] :

Այսպիսով, Հարավային Կովկասում գյուղից քաղաք հոսքը հիմնականում պայմանավորված էր սոցիալ-տնտեսական գործոններով, մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանից գաղթը հետևանք էր բռնաճնշումների: Հատկանշական է, որ հայերի հոսքը դեպի Թիֆլիս և Բաքու ևս կապված էր այն հանգամանքի հետ, որ Երևանի նահանգում և ընդհանուր առմամբ՝ Արևելյան Հայաստանում կապիտալիստական արտադրական հարաբերությունների զարգացումը ավելի դանդաղ էր ընթանում: Արդյունքում, հայաշատ բնակավայրերի բնակիչները նախընտրում էին Թիֆլիսը, Բաքուն և Սևծովյան նահանգի արագ աճող քաղաքային կենտրոնները: Դրա հետևանքով 1886–1916 թթ. Երևանի նահանգի բնակչության աճի տեմպերը զիջել են Հարավային Կովկասի այլ շրջաններում բնակվող

հայերի աճի տեմպերին, իսկ Բաքվի բնակչության աճը այդ ժամանակաշրջանում գերազանցել է Թիֆլիսի ցուցանիշները: 1886 թվականի պաշտոնական վիճակագրության տվյալներով՝ տարածաշրջանում կար 35 քաղաք: Ամենամեծերը Բաքուն և Թիֆլիսն էին, որոնց բնակչությունը կազմել է 80–90 հազար մարդ: Ելիզավետպոլի, Քութայիսի, Շամախի, Ալեքսանդրապոլի, Նուխիի և Շուշիի բնակչությունը տատանվել է 20–26 հազ. մարդու սահմաններում [13,с.3]: Գրեթե բոլոր խոշոր քաղաքներում հայերի տեսակարար համաթիվը բավականին բարձր էր: Այդ տարիներին տարածաշրջանի խոշոր քաղաքների թվում են եղել Թիֆլիսը, Բաքուն, Սուխումը, Նուխին, Շուշին, Ալեքսանդրապոլը և այլքն:

Աղյուսակ 1-ի թվային ցուցանիշների վերլուծությունից պարզվում է, որ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում տարածաշրջանի քաղաքային բնակչության թիվն ավելացել է 882,3 հազարով կամ 2,9 անգամ, իսկ տարեկան միջին աճի տեմպը՝ 6,1% էր: Քաղաքային բնակչության աճի ամենաբարձր ցուցանիշ գրանցվել է Սևծովյան նահանգում և Կարսի մարզում, բարձր՝ համապատասխանաբար, Դաղստանի մարզում, Զաքաթալայի օկրուգում, Թիֆլիսի և Բաքվի նահանգներում, միջին մակարդակ՝ Ելիզավետպոլի և Երևանի նահանգներում և ցածր՝ Քութայիսի նահանգում: Տարածաշրջանում քաղաքային բնակչության շեշտակի աճ գրանցվել է 1897-1916 թթ., ինչը՝ կարծում ենք՝ կապված է կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների արագընթաց զարգացման հետ, իսկ Կարսի մարզի քաղաքային բնակչության աճը՝ Արևմտյան Հայաստանից հայերի և հույների և Ռուսաստանի եվրոպական գոտուց ռուսների ներգաղթի հետ: Դրա մասին, որոշակի պատկերացում տալիս են աղյուսակ 2-ը և 3-ը:

Աղյուսակ 1

Հարավային Կովկասի քաղաքային բնակչության թվի շարժընթացը

Նահանգ, մարզ, օկրուգ	1886		1897		1916		Քաղաքային բնակչության տարեկան աճի միջին տեմպը %
	նիվել դոկերիստիկ թվաքանակը	դոկերիստիկ թվաքանակը մ.-%	նիվել դոկերիստիկ թվաքանակը	դոկերիստիկ թվաքանակը մ.-%	նիվել դոկերիստիկ թվաքանակը	դոկերիստիկ թվաքանակը մ.-%	
Թիֆլիսի	129952	16,1	221787	22,9	427670	29,0	7,6
Քութայիսի	52626	5,7	97516	9,2	88080	8,5	2,2
Երևանի	57594	8,6	92323	11,1	132559	11,8	4,3
Ելիզավետպոլի	72994	10,0	89259	10,2	156044	12,2	3,8
Բաքվի	139652	19,6	169995	20,6	334938	26,1	5,6
Դաղստանի	20599	3,5	44601	7,8	69973	9,8	7,9
Կարսի	3970	2,3	37837	13,0	44797	12,3	11,3 անգամ
Զաքաթալայի	1231	1,6	3009	3,6	4505	4,9	8,9
Սևծովյան	6993	38,6	19641	34,2	82722	46,4	11,8 անգամ
Բաթում	-	-	-	-	27047	22,0	-
Ընդամենը	485611	10,3	775968	14,0	1368335	19,3	6,1

Աղյուսակը կազմելիս օգտագործվել են. Списки населенных мест Кавказского края. Ч. 1 Бакинская губерния, и Ставропольская и Терская область. – Тифлис [1879].. [343], Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис 1893г., Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., СПб, 1905; КК на 1913, Тифлис 1912, отд стат. III, с.129-139, КК на 1917, Тифлис 1916, отд. III, стат. с.198.

Այսպես, 1915 թվականին Վանից ռուսական զորքերի նահանջի ժամանակ բանակի հետ հեռացավ մոտ 200 հազար հայ[14, p. 21.], որոնց մի մասը հաստատվեց Հարավային Կովկասում, հիմնականում Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում: 1880–1900-ական թվականներին տարածաշրջանի արդյունաբերության զարգացումը և երկաթուղային կապերի կառուցումը (Բաքու–Բաթում, Թիֆլիս–Փոթի, Թիֆլիս–Ալեքսանդրապոլ–Կարս և այլ գծեր) զգալիորեն արագացրեցին քաղաքների աճը և նպաստեցին Բաքվի, Թիֆլիսի և Երևանի նահանգների գյուղական բնակչության, ինչպես նաև Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից եկած գյուղացի վերաբնակիչների ներգրավմանը արդյունաբերական արտադրության ոլորտներում:

Թիֆլիսի և Բաքվի բնակիչների թիվը 1897 թվականին 1886թ. համեմատ ավելացավ մինչև 55,5 և 26,1 հազար մարդով[15]: Բաքու–Բաթում նավթամուղի կառուցմամբ Բաթումը դարձավ Եվրոպայի հետ նավթամթերքի առևտրի խոշոր նավահանգիստ: Այդ ժամանակահատվածում քաղաքային զարգացումն այնքան ակտիվացավ, որ քաղաքային բնակչության աճը զգալիորեն գերազանցեց Հարավային Կովկասի բնակչության միջին աճի ցուցանիշին: Օրինակ՝ 1897–1913 թվականներին տարածաշրջանի բնակիչների ընդհանուր թիվը աճել է 32.1%-ով, իսկ քաղաքային բնակիչների թիվը՝ 74.2%-ով: Սակայն վերջիններս շատ անհավասարաչափ էին բաշխված առանձին շրջանների միջև. քաղաքաբնակների ամենաբարձր տոկոսը գրանցվել է Թիֆլիսի և Բաքվի նահանգներում (25.6% և 23.7%): Երևանի նահանգում նույն ցուցանիշը կազմել է ընդամենը 10,4%, իսկ Քուրայիսի նահանգում՝ ավելի ցածր է եղել [4, c.42]:

Հարավային Կովկասի քաղաքների բնակչության էթնիկ կազմը բաղկացած էր. 1) շրջակա գյուղերի բնակչությունից, որոնք իրենց էթնիկ բաղադրիչներով հիմնականում միատարր էին 2) Տարածաշրջանի հարակից երկրներից՝ Արևմտյան Հայաստանից և Իրանից ներգաղթածներից: Այդ երկրներից ներգաղթածները կազմում էին Երևանի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Սևծովյան նահանգների և Կարսի մարզի սահմանային գոտու բնակիչների զգալի տոկոսը: Սակայն ներգաղթածների էթնիկ կազմը բավականին միատարր էր. նրանք հիմնականում հայեր և ռուսներ էին, որոնք բնակվում էին Արևմտյան Հայաստանում, Իրանում և Ռուսական կայսրության եվրոպական գոտում կոմպակտ և մեծ խմբերով, որոնք տարբեր պատմական իրադարձությունների հետևանքով XIX և XX դարերի սկզբին բազմիցս անցել են Արաքսը և Մեծ Կովկասյան լեռնաշղթան մուտք գործելով Հարավային Կովկաս: Ներգաղթածների թվաքանակում զգալիորեն փոքր է եղել հույների, եվրոպական ժողովուրդների, հրեաների և ասորիների մասնաբաժինը ներգաղթյալների ընդհանուր թվաքանակում:

Ի տարբերություն Հյուսիսային Կովկասի, Հարավային Կովկասի քաղաքները հիմնականում բնակեցված էին տեղաբնիկ էթնոսներով: 1886թ. բնակչության հաշվառման համաձայն՝ տարածաշրջանի քաղաքներում (տե՛ս աղյուսակ 2) ապրում էր 186.6 հազար հայ, 67,3 հազար թուրքալեզուներ և 59.6 հազար քարթվելներ (վրացի, իմերեթ, մեգրել և այլն): Այլ կերպ ասած՝ Հարավային Կովկասում բնակվող հայերի 20%-ը, թուրքալեզու ժողովուրդների 8.3%-ը և քարթվելների 5.7%-ը ապրում էին քաղաքներում[13, c.

5]: Հայերի թիվը զգալի էր ոչ միայն Երևանի, այլև Թիֆլիսի, Ելիզավետպոլի, Բաքվի նահանգներում և Կարսի մարզում: Թվարկված վարչատարածքային միավորներում հայերը հիշատակվում են նույնիսկ միջնադարյան աղբյուրներում[3, 72]:

Աղյուսակ 2

**Հարավային Կովկասի քաղաքային բնակչության էթնիկ կազմի շարժընթացը
1886-1916թթ.**

	1886թ.		1897թ.		1916թ.	
	թիվը	%-ը	թիվը	%-ը	թիվը	%-ը
հայ	186607	38,1	217453	28,7	518510	37,8
ռուս	53182	10,7	146313	19,2	367149	26,8
հույն	3843	0,8	6729	0,7	-	-
լեհ	2100	0,5	3286	0,3	-	-
գերմանացի	2915	0,6	3347	0,3	-	-
հրեա	18331	3,7	9390	1,1	36929	2,6
պարսիկ	9024	1,8	3563	0,4	-	-
թուրքալեզու	67295	13,7	172959	22,6	248492	18,1
ավար	1873	0,4	3922	0,4	-	-
թալիշ և թաթար	77265	15,8	-	-	-	-
դարգին	-	-	15557	1,9	-	-
վրացի	32011	6,5	91484	12,0	167091	12,2
մեզրել	6138	1,3	15872	1,9		
իմերեթ	21177	4,3	26048	3,3		
Այլ ազգույթ.	8105	1,8	55859	7,2	30164	2,5
Ընդամենը	489666	100	775968	100	1368335	100

Աղյուսակը կազմելիս օգտագործվել են՝ Списки населенных мест Кавказского края. Ч. 1 Бакинская губерния, и Ставропольская и Терская область. – Тифлис [1879]., [343], Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г Тифлис 1893г., Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., СПб, 1905; Кавказский календарь [Текст]. на 1910 год : 65-й год. Ч. 1. — Тифлис, 1845-1916, [1909]. — VIII, 928 с.:

Աղյուսակ 2-ից երևում է, որ քաղաքային բնակչության էթնիկական կազմից աճի ամենաբարձր ցուցանիշ գրանցվել է հայերի մոտ, մասնավորապես 1897-1916 թթ.: Տարածաշրջանի քաղաքային բնակավայրերում հայերի տեսակարար համաթիվն ամենաբարձրն է եղել: Արևմտյան Հայաստանից հայերի բռնագաղթը դեպի Հարավային Կովկաս զանգվածային բնույթ կրեց Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Այսպես, 1915թ. միայն մեկ օրվա ընթացքում Արևմտյան Հայաստանից ցեղասպանությունից մազապուրծ փրկված չորս հազար հայերից 2,3 հազարը բնակություն հաստատեցին Ալեքսանդրապոլ, իսկ 1,5 հազարը՝ Երևան քաղաքներում[9, с.37]: Հատկանշական է, որ «Կարսի մարզի 1896 թվականի ակնարկում» նշվում է. «Մարզում ժամանակավորապես բնակվող 17789 հայերից՝ 12334 հայ գաղթականներ են եղել, որոնք փախել են Օսմանյան Թուրքիայից: Մի քանի բացառություններով, այս գաղթականները չունեն իրենց սեփական ապրուստի միջոցները. նրանց հիմնական զբաղմունքը Թուրքիայում՝ իրենց հայրենիքում գյուղատնտեսությունն էր, բայց նրանց մեջ կան նաև փոքրաթիվ արհեստավորներ, հիմնականում՝ դարբիններ, որմնադիրներ, հյուսներ և այլն: Նրանց ճնշող մեծամասնություն-

նր բնակվեց Կարս քաղաքում և համանուն մարզի գյուղերում՝ տեղացի հայերի կողմից ժամանակավորապես անվճար տրամադրված տարածքներում և իրեն պահում է վերջիններիս օգնությամբ՝ հիմնականում չնչին եկամուտով [9, c. 26]:

Այսպիսով, XIX դարի վերջից մինչև XX դարի սկիզբ՝ հայաշատ էին Ալեքսանդրապոլ, Նոր Բայազետ, Վաղարշապատ, Կարս, Երևան քաղաքները, իսկ այլ նահանգների քաղաքներից՝ Ախալցխա, Ախալքալաք, Թիֆլիս, Շուշի, Բաքու, Ելիզավետպոլ և այլ քաղաքներ: 1886-1916 թթ. Հարավային Կովկասի քաղաքային բնակավայրերում մեծաթիվ ազգերից՝ հայերի և վրացիների թիվն առանձին-առանձին ավելացել է 2,8, ռուսներինը 6,9 և թուրքալեզու բնակիչներինը՝ 3,7 անգամ: Բնչպես տեսնում ենք, ռուս և թուրքալեզու բնակիչների աճի ցուցանիշը բարձր է եղել: Դրանով է պայմանավորված, որ 1916թ. համեմատ՝ 1886թ. տարածաշրջանի քաղաքային ազգաբնակչության տեսակարար համաթվում հայերինը փոփոխության գրեթե չի ենթարկվել, վրացիներինը, ռուսներինը և թուրքալեզուներինը աճել է:

Թուրքալեզու բնակությունը (ճնշող մեծամասնությունը ներկայիս ադրբեջանցիներն են կամ շիա մահմեդականները) հիմնականում բնակվել են Ելիզավետպոլի և Բաքվի նահանգների քաղաքներում: Բաքվում, Շուշիում, Նուխայում, Շամախայում նրանք կազմում էին բնակչության 45-80%-ը, Սալյանում և Օրդուբադում՝ 90-100%-ը: Բացի այդ, մոտ 10 հազար թուրքալեզուներ ապրում էին Թիֆլիսում, Երևանում, Ալեքսանդրապոլում: Եթե 1886թ. տարածաշրջանի քաղաքային բնակավայրերում ապրում էր թուրքալեզու բնակչության 13,7%-ը, ապա 1916թ.՝ 22,6%-ը: Աղյուսակ 4-ից նաև երևում է, որ շիա մահմեդականները տարածաշրջանի խոշոր քաղաքներում ճնշող մեծամասնություն չեն կազմել:

Քարթվեկները հիմնականում բնակվում էին Թիֆլիսի, Քութայիսի նահանգների և Սուխումի օկրուգի քաղաքային կենտրոններում. նրանց մեծ մասը գտնվում էր Թիֆլիսում և Քութայիսում (ընդհանուր առմամբ 36,5 հազար մարդ), զգալի թիվը (բնակչության 40-60%-ը)՝ Սդնադիում, Գորիում, Փոթիում, Սուխումում: 1897թ. մարդահամարը ցույց տվեց քաղաքներում վրացիների, հայերի և ադրբեջանցիների թվի աճ: Այսպիսով, 1886-1897թթ. Թիֆլիսում վրացիների թիվն աճեց 93%-ով, Գորիում՝ 59%-ով, Քութայիսում՝ 50%-ով և այլն: Իսկ, ընդհանրապես 1897-1916թթ. քաղաքաբնակ վրացիների տարեկան միջին աճը կազմել է 1,6%: Համեմատության համար նշենք, որ նույն ցուցանիշը հայերի համար կազմել է 7,3%, ռուսներինը՝ 7,9% և թուրքալեզուներինը՝ 2,3%:

Թալիշներն ու լեռնային հրեաները Լենքորանի և Ղուբայի տարածքների տեղաբնիկներ էին: Տարածաշրջանի քաղաքաբնակ թալիշների և լեռնային հրեաների վերաբերյալ տվյալները սակավ են և հակասություններով լի, ինչի հետևանքով հնարավոր չէ նրանց թվաքանակի դինամիկայի վերաբերյալ տալ հստակ պատկերացում: Փոքրաթիվ տեղաբնիկ աբխազները, լեզգիները և քրդերը բնակվել են Սուխումի օկրուգի, Դաղստանի, ինչպես նաև Կարսի մարզի և Ելիզավետպոլի նահանգի քաղաքային բնակավայրերում: Մինևույն ժամանակ, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխությունից առաջ Հարավային Կովկասի քաղաքներում նրանց ներկայությունը գրեթե չէր արձանագրվում[5, c.43]:

Տեղաբնիկ խմբերից բացի՝ տարածաշրջանի քաղաքներում բնակվում էին նաև մեծաթիվ ռուսներ, ինչպես նաև փոքրաթիվ հույներ, գերմանացիներ և լեհեր: Ռուսները կազմում էին արդյունաբերական Բաքվի բնակչության 24.6%-ը, Թիֆլիսի՝ 18.1%-ը, իսկ

Բաթում նավահանգստային քաղաքի՝ 11.2%-ը: Հույները հիմնականում կենտրոնացած էին Բաթումում (20.1%), իսկ որոշ չափով՝ նաև Փոթիում, Ալեքսանդրապոլում, Թիֆլիսում, Քուրայիսում և Կարսում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում՝ 1915 թվականին, Թուրքիայից փախստական հույները հայերի հետ միասին անցան Հարավային Կովկաս: Մարդահամարի ընդամենը մեկ օրվա ընթացքում Ախալքալաքում հաշվառվել է շուրջ 1.4 հազար հույն, Ալեքսանդրապոլում՝ 1.3 հազար, իսկ Ախալցխալում և Բաթումում՝ համեմատաբար ավելի փոքր թվով: Նույն ժամանակաշրջանում տարածաշրջանի քաղաքներում հայտնվեցին նաև ասորիներ: Ընդհանուր առմամբ, ավելի քան 3 հազար ասորի ներգաղթեց. նրանցից 19-ը հաստատվեց Թիֆլիսում, մոտ 300-ը՝ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և Նախիջևանում, սակայն ասորիների հիմնական զանգվածը բնակություն հաստատեց գյուղական վայրերում[9,с.27] :

Աղյուսակ 3

**Եվրոպացի էթնիկ խմբերի բաշխումը Հարավային Կովկասի քաղաքներում՝
ըստ 1897թ. մարդահամարի**

Նահանգ, մարզ, օկրուգ	լեհ	Լատիշ, լիտվացի	Ֆրանսիացի, ռումինացի, մոլդովացի	Գերմանացի	հույն	Ֆինն, էստոնացի	Ընդամենը
Բաքու	1439	371	158	3430	-	622	6020
Ելիզավետպոլ	616	148	143	3194	538	16	4655
Զակատալա	115	-	-	11	2	-	128
Դաղստան	1630	537	78	261	-	50	2556
Կարս	3243	956	51	430	32593	484	37757
Թիֆլիս	6167	1420	814	8329	27116	199	44045
Բաթում	911	191	160	369	4717	31	6379
Սուխում	234	123	138	406	5393	607	6901
Սևծովյան	731	88	1091	748	5269	821	8748
Երևան	1385	485	363	210	1323	403	4169
Ընդամենը	16471	4319	2996	17388	76951	3233	121358

Աղյուսակը կազմելիս օգտագործվել են. Кавказский календарь на 1908 год, Тифлис 1907, с.108-124:

Հրապարակված վիճակագրական տվյալները վկայում են, որ Անդրկովկասի քաղաքների բնակչությունը, բացառությամբ Թիֆլիսի, Բաքվի և Բաթումի, բնութագրվում էր համեմատաբար էթնիկ միատարրությամբ: Սա էական տարբերություն էր Հարավային Կովկասի քաղաքների և Հյուսիսային Կովկասի քաղաքային կենտրոնների միջև, որտեղ բնակչությունը բազմազգ էր՝ պայմանավորված Ռուսաստանի, Եվրոպայի, Թուրքիայի և Իրանի հետ ինտենսիվ միգրացիոն գործընթացներով:

XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին եվրոպական ծագում ունեցող ազգությունները զանգվածաբար ներգաղթեցին Կովկաս: Այս գործընթացի արդյունքում XIX դ. և XX դարի սկզբին Հարավային Կովկասում ձևավորվեցին եվրոպական էթնիկ համայնքներ: Ներգաղթողների շարքում կային տարբեր մասնագիտական ոլորտների ներկայացուցիչներ, ձեռնարկատերեր և այլ սոցիալական խմբեր: Արդյունաբերության զարգացումը նպաստեց ներգաղթի ծավալների աճին՝ պայմանավորելով տարածաշրջանում եվրոպաբնակ տարրերի առավել հաստատուն ներկայությունը:

Աղյուսակ 3-ի թվային ցուցանիշների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ եվրոպական ծագում ունեցող ազգություններից առավել մեծաթիվ էին հույները, գերմանացիները և լեհերը: Հատկանշական է, որ հույների զգալի մասը Օսմանյան կայսրությունից եկած փախստականներ էին, որոնք բնակություն էին հաստատել Կարսի մարզում և Թիֆլիսի նահանգում: Վիճակագրական տվյալներով՝ քաղաքաբնակ հույների ընդհանուր թվի 42.3%-ը կենտրոնացած էր Կարսի մարզում, իսկ 35.2%-ը՝ Թիֆլիսի նահանգում: Լեհերի մեծ մասն ապրել է նույն վարչատարածքային միավորներում, մինչդեռ գերմանացիները բնակվել են Բաքվի, Թիֆլիսի և Ելիզավետպոլի նահանգների քաղաքային բնակավայրերում:

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածի մարդահամարի և բնակչության հաշվառման տվյալները վկայում են, որ խոշոր և միջին քաղաքներում բնակչության հիմնական մասը կազմել են երեքից չորս էթնիկ խմբեր, մինչդեռ փոքր քաղաքները բնորոշվել են համեմատաբար էթնիկ միատարրությամբ: Միջին մեծության քաղաքներից բացառություն են կազմել Ալեքսանդրապոլը և Նովոռոսիյսկը. առաջինում ճնշող մեծամասնությունը հայերն էին, երկրորդում՝ ռուսները: Օրինակ, Նախիջևանում, Շուշիում և Օրդուբադում բնակչության հիմնական մասը կազմել են շիա մահմեդականներն ու հայերը, Թելավիում՝ վրացիներն ու հայերը, իսկ Շամախիում՝ շիա մահմեդականները, հայերը և ռուսները (տես աղյուսակ 4):

Աղյուսակ 4

Հարավային Կովկասի քաղաքային բնակչության էթնոկրոնական կազմը 1916թթ.[16]

№	քաղաք	Նահանգ, մարզ, օկրուգ	Ազգաբնակչություն	% միգրանտներ	% տղամարդ	Էթնոկոնֆեսիոնալ խմբերը, որոնք 3%-ից ավելի են
1	Թիֆլիս	Թիֆլիսի նահանգ	346766	50.5%	51.8%	հայ – 43.1%, ռուս – 26.5%, քարթվելներ – 10.8%, ասիական քրիստոնյաներ – 5.6%, եվրոպական ժողովուրդներ – 3.4%, հրեաներ – 3.1%
2	Բաքու	Բաքվի նահանգ	262422	60.4%	54.8%	ռուս – 30.4%, շիա մահմեդական – 26.4%, հայ – 23.8%, սունի մահմեդական – 7.4%
3	Սուխում	Սուխումի օկրուգ	61974	40.9%	78%	քարթվելներ – 40.6%, ռուս – 30.5%, հայ – 13.3%, ասիական քրիստոնյաներ – 7.6%, սունի մահմեդական – 3.9%
4	Քութայիս	Քութայիսի նահանգ	58151	28.4%	58.4%	քարթվել – 58.2%, ռուս – 18.9%, հրեա – 18%, հայ – 3.2%
5	Ելիզավետպոլ	Ելիզավետպոլի նահանգ	57731	15.8%	49.4%	Շիա մահմեդական – 65.2%, հայ – 21%, ռուս – 10.6%
6	Նուխա	Ելիզավետպոլի նահանգ	52243	2.4%	54.8%	Սունի մահմեդական – 64.7%, շիա մահմեդական – 18.4%, հայ – 15.3%
7	Ալեքսանդրապոլ	Երևանի նահանգ	51874	16.2%	54.9%	հայ – 88.0%, ռուս – 7.9%,
8	Նովոռոսիյսկ	Սևծովյան նահանգ	51651	47.8%	56.5%	ռուս – 85.8%, եվրոպացի ժողովուրդներ – 8.1%, հրեա – 3.2%

Հարավային Կովկասի քաղաքային բնակչության էթնոժողովրդագրական գործընթացները...

9	Երևան	Երևանի նահանգ	51286	57.1%	49.8%	հայ – 72.6%, շիա մահմեդական – 24.5%
10	Շուշի	Ելիզավետպոլի նահանգ	43869	6.3%	57.9%	հայ – 53.3%, շիա մահմեդական – 43.5%,

Բաքվի ոստիկանապետությունը ներառում է Բաքու քաղաքը և հարակից բնակավայրերը, ասիացի քրիստոնյաներ՝ հիմնականում հույներ և ասորիներ, մուսուլմաններ՝ տունիներ և շիաներ՝ Բաղառու-թյամբ հյուսիսկովկասցիների և քրդերի:

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում խոշոր քաղաքների բնակչության զգալի մասը կազմել են ոչ տեղաբնիկները կամ ժամանակավոր բնակություն հաստատած աշխատանքային միգրանտները, որոնց մի մասը ժամանակի ընթացքում դարձել է մշտական բնակիչ: 1914 թ. Հարավային Կովկասի բնակչությունը կազմել է մոտ 6,3 մլն մարդ, որից «ժամանակավոր բնակիչների» թիվը հասել է 800,9 հազարի: Նրանցից 482,7 հազարը եղել են տղամարդիկ, իսկ 318,2 հազարը՝ կանայք: «Ժամանակավոր բնակիչների» առավել մեծ համակենտրոնացումը նկատվել է զարգացած արդյունաբերական շրջաններում՝ Բաքվի և Թիֆլիսի նահանգներում: Բացառություն են կազմել Սուխումի շրջանն ու Կարսի մարզը, որտեղ «ժամանակավոր բնակիչների» բարձր տոկոսը պայմանավորված էր Արևմտյան Հայաստանից գաղթած փախստականների ներկայությամբ:

«Ժամանակավոր բնակիչների» կեսից ավելին՝ 461,3 հազարը կամ 57,5%-ը, բնակվում էր քաղաքներում և, ըստ ամենայնի, ներգրավված էր արդյունաբերական արտադրության մեջ[7, cc. 218-234]: Վիճակագրական տվյալներով՝ այս խմբի էթնիկ կազմը հետևյալն էր. 25,5%-ը հայեր, 24,9%-ը՝ ռուսներ, 17,9%-ը՝ ադրբեջանցիներ, 14,7%-ը՝ վրացիներ, 5,5%-ը՝ ասորիներ, աբխազներ և այլ փոքրաթիվ ժողովուրդներ, իսկ մնացած մասը՝ այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ:

Արևելյան Հայաստանում «ժամանակավոր բնակիչների» թիվը կազմել է 118,4 հազար մարդ, ինչը համարվել է երկրամասի ամբողջ բնակչության 5,6%-ը: Նրանցից 33,8%-ը բնակվել է քաղաքներում, իսկ 66,2%-ը՝ գյուղական բնակավայրերում: Տվյալ թվաքանակից 52,1 հազարը եղել են հայեր, 25,4 հազարը՝ ադրբեջանցիներ և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ, 15,4 հազարը՝ ռուսներ, իսկ 14,1 հազարը՝ քրդեր[1, c.45]:

Ե Զ Ը Մ Զ Ս Ն Գ ՈՒ Մ: Հարավային Կովկասի քաղաքայնացման գործընթացի առանձնահատկություններից է եղել մի կողմից տարբեր ազգությունների միջմշակութային ինտեգրումը, մյուս կողմից էլ՝ ազգային հակամարտությունների սրացումը: Այդ տարիներին ռուսական կայսրության ազգային քաղաքականությունը, տնտեսական փոփոխությունները և ազգայնական շարժումների աճը հանգեցրին էթնիկական լարվածության ուժեղացմանը, որն իր արտահայտությունն է գտել ազգությունների տեղաշարժերի ակտիվացմամբ: Միաժամանակ, եվրոպական պետություններից և կայսրության եվրոպական տարածքներից տարածաշրջան են ներգաղթել տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչներ՝ ռուսներ, գերմանացիներ, լեհեր, հրեաներ և այլք, որոնց հիմնականում բնակություն են հաստատել Բաքվի, Թիֆլիսի նահանգների և Կարսի մարզի քաղաքային բնակավայրերում: Ի վերջո, 1886–1916 թթ. Հարավային Կովկասի քաղաքային բնակչության էթնոժողովրդագրական զարգացումները վկայում են տարածաշրջանում ընթացող բարդ և բազմաշերտ գործընթացների մասին: Ազգաբնակչության տեղաշարժերը, ներքին

ու արտաքին միգրացիաները, ինչպէս նաև ազգային հակամարտութիւններն ու բախումները էական դեր են խաղացել էթնիկական փոխհարաբերման ձևավորման և վերափոխման գործում: Ուսումնասիրությունը ցոյց է տալիս, որ տվյալ ժամանակաշրջանում էթնոժողովրդագրական դինամիկան եղել է պատմական, տնտեսական, կրօնական և էթնոքաղաքական զարգացումների արդյունք՝ պայմանավորելով համակեցության ինչպէս ինտեգրացիոն, այնպէս էլ հակամարտային դրսևորումներ: Քաղաքային բնակչության թվաքանակում առաջին տեղը զբաղեցրել են հայերը, մեծամասնություն են կազմել ռուսները, քարթվելական ժողովուրդները և շիա մահմեդականները:

Գրականութիւն

1. **Խոջաբեկյան Վ.** Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում-XXI դ. շնմին: «Գիտություն» հրատ., Եր, 2001: 480 էջ :
2. **Ամբարյան Ա.** Численность и национальный состав «временно проживающих» в Закавказье и Восточной Армении в 1914г.: //Լրաբեր հասարակական գիտությունների: 1979, N8, էջեր 38-45:
3. **Веселовский Н.** Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. I, СПб., 1890: 455стр.
4. **Волкова Н.** Изменения в городском населении Закавказья в конце XIX–XX веке // СЭ. — 1968: № 6: стр. 39–51:
5. **Волкова Н.** Изменения в национальном составе городского населения Северного Кавказа за годы Советской власти, //Сов. этнография, стр. 39-51, 1965: № 2., стр. 43.
6. **Гербер И.** Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря, 1728 г., в кн.: «История, география и этнография Дагестана. XVIII—XIX вв.», М., 1958: стр. 94.
7. Кавказский календарь на 1915, Тифлис, 1916: 616 с.:
8. Кооперация в Закавказье: вып. I, отд. II: Тифлис, 1925, 263с.:
9. Однодневная перепись беженцев из Турции, Персии и из мест, пограничных с Турцией», Эриван, 1915, 50 с.
10. «Обзор Каресской области за №96 год», Карс, 1897, 130 с.
11. Обзор Эриванской губернии за 1912г., Ер. 1913г., 65 с.
12. **Сороко Е.,** Показатели для описания этнодемографических процессов // Апрельская международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества. Книга 3. / Отв. ред. Е.Г. Ясин. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, М. 2016. 328-338 сс.
13. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис 1893: 272 с.
14. **Hovannisian, Richard G.** *The Republic of Armenia: The First Year, 1918-1919.* //Vol. 1, University of California Press, 1971, 21-22 pp..
15. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Число наличного населения в городах, https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus1897_02.php , դիտվել է 20.08.2025
16. Крупнейшие города Кавказа, 1 янв. 1916 года, <https://athanatoi.livejournal.com/100061.html> դիտվել է 06.09.2025

References

1. **Khojabekeyan, V.** Reproduction and Migration of the Population of Armenia in the 19th-20th/ [*Hayastani bnakh'ut'yan verartadrut'yuny yev teghasharzhery XIX-XX darerum-XXId. shemin*]:, Gitut'yun., hrat., Yerevan, 2001, 480 p. (in Armenien)

2. **Ambaryan, A.** The Number and National Composition of "Temporary Residents" in Transcaucasia and Eastern Armenia in 1914. [*Chislennost' i natsional'nyy sostav «vremennykh zhiteley» v Zakavkaz'ye i Vostochnoy Armenii v 1914 godu. //Izvestiya obshchestvennykh nauk.*] // News of Social Sciences. 1979, N8, 38-45 p. (in Russian)
3. **Veselovsky, N.** Monuments of Diplomatic and Trade Relations of Muscovite Rus' with Persia, vol. I, [*Pamyatniki diplomaticheskikh i torgovykh snosheniy Moskovskoy Rusi s Persiyey.*]// St. Petersburg, 1890: 455pp. (in Russian)
4. **Volkova, N.** Changes in the Urban Population of Transcaucasia in the late 19th–20th centuries [*Izmeneniya v gorodskom naselenii Zakavkaz'ya v kontse XIX–XX veke*] // SE. – 1968, No. 6, 39–51pp. (in Russian)
5. **Volkova, N.** Changes in the National Composition of the Urban Population of the North Caucasus during the Years of Soviet Power, [*Izmeneniya v natsional'nom sostave gorodskogo naseleniya Severnogo Kavkaza za gody Sovetskoy vlasti*] // Sov. ethnography, 39-51pp., 1965, No. 2., 43p. (in Russian)
6. **Gerber, I.** Description of the Countries and Peoples along the Western Shore of the Caspian Sea, 1728, in the Book: [*Opisaniye stran i narodov vdol' zapadnogo berega Kaspiyskogo morya*] "History, Geography and Ethnography of Dagestan. 18th-19th centuries", Moscow, 1958: 94p. (in Russian)
7. Caucasian Calendar for 1915: [*Kavkazskiy kalendar' na 1915*] Tiflis, 1916, 616 p. (in Russian)
8. Cooperation in Transcaucasia: [*Kooperatsiya v Zakavkaz'ye*]: vol. I, ot del. II: Tiflis, 1925, 263 p. (in Russian)
9. One-day Census of Refugees from Turkey, Persia and from Places Bordering Turkey, [*Odnodnevnyaya perepis' bezhentsv iz Turtsii, Persii i iz mest, pogranychnykh s Turtsiyey*]] Erivan, 1915, 50 p. (in Russian)
10. Review of the Kars Region, / [*Obzor Karsskoy oblasti*] No. 96, Kars, 1897, 130 p. (in Russian)
11. Review of the Yerevan Province for 1912, [*Obzor Erivanskoy gubernii za 1912g*] Erivan, 1913, 65 p., (in Russian)
12. **Soroko, E.** Indicators for Describing Ethnodemographic Processes [*Pokazateli dlya opisaniya etnodemograficheskikh protsessov*] // XVI April International Scientific Conference on Problems of Economic and Social Development. Book 3./ Ed. E. G. Yasin. Moscow: Publishing House of the Higher School of Economics, Moscow, 2016. 328-338 pp. (in Russian)
13. A Collection of Statistical Data on the Population of the Transcaucasian Region, [*Svod statisticheskikh dannykh o naselenii Zakavkazskago kraya, izvlechnnykh iz posemeynykh spiskov 1886 g.*] extracted from family lists of 1886. Tiflis 1893, 272 p. (in Russian)
14. **Hovannisian, R.** *The Republic of Armenia: The First Year, 1918-1919.* //Vol. 1, University of California Press, 1971, pp. 21-22.
15. The First General Census of the Russian Empire in 1897. [*Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897 g. Chislo nalichnogo naseleniya v gorodakh*] The Number of Actual Population in Cities, https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus1897_02.php , April 20, 2025(in Russian)
16. Largest Cities of the Caucasus, January 1. 1916, <https://athanatoi.livejournal.com/100061.html> (access: 09/06/2025)

Ընդունվել է / Received on: **11. 09. 2025**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **09. 10. 2025**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **10. 12. 2025**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արտաշես Գևորգի ԲՈՅԱՋՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկն., դոցենտ,
ԳԱԱ ԾՀՀ կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ a.bojayyan@mail.ru / ORCID.org/0009-0002-8424-4522

Artashes Gevorg BOYAJYAN: PhD in History, Associate Professor,
Senior Researcher at Shirak Center for Armenological Studies NAS, Gyumri, RA,
e-mail: a.bojayyan@mail.ru / ORCID.org/0009-0002-8424-4522